

Ігор Іванович Стамбол,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри бібліотекознавства та інформології
Інституту журналістики
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-3099-3862
e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua

МАТЕРІАЛИ ДО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА В ЛИСТАХ ДО МИХАЙЛА КОМАРОВА

Мета роботи. Дослідження пов'язане з аналізом епістоляріїв, що зберігаються в архіві М. Комарова у Відділі рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. Метою роботи є з'ясування цінності цих листів для шевченкознавства, визначення основних тем, що стосуються постаті Т. Шевченка, кола діячів, які писали до Михайла Комарова на подібну тематику, та місця самого М. Комарова у збереженні пам'яті та вшануванні Кобзаря. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах – хронологічному, ретроспективному, проблемно-тематичному та статистично-аналітичному. **Наукова новизна** роботи полягає у здійсненні огляду шевченкознавчих сюжетів, присутніх у неопублікованих листах до М. Комарова. Визначено, які з матеріалів становлять наукову цінність та можуть залучатися до подальших досліджень. З'ясовано коло осіб, які писали до одеського діяча на шевченківську тематику та з якою метою. Відзначено факти, що свідчать про провідну роль М. Комарова в розвитку шевченкознавчих студій кінця XIX – початку XX ст. **Висновки.** У збережених до сьогодні листах, надісланих до М. Комарова, наведено багато різноманітних фактів, які прямо чи опосередковано пов'язані із шевченкознавством. Найбільшу цінність вони становлять для історії вшанування постаті Т. Шевченка в різних регіонах України та Санкт-Петербурзі, також – для історії складання бібліографії Т. Шевченка. Листи певною мірою доповнюють відомості про видання творів Кобзаря. Факти з життя видатного поета, які на момент написання листів були маловідомими, сьогодні вже є добре сприйнятими в шевченкознавчих студіях. Важливим аспектом листів до Михайла Комарова є визнання сучасниками його значення у формуванні й накопиченні знань про Кобзаря, про що зустрічаються згадки в листах від Ц. Білиловського, В. Леонтовича, Є. Чикаленка та інших, а Б. Грінченко навіть спрямовував зацікавлених, як у випадку з І. Белоусовим, до М. Комарова по шевченкознавчі консультації.

Ключові слова: Михайло Комаров, шевченкознавство, листування, роковини Тараса Шевченка, біографія, Одеса.

Актуальність теми дослідження. Однією з найбільш несправедливо забутих постатей в історії української науки, культури та громадського життя є Михайло Федорович Комаров (1844–1913) – видатний бібліограф, лексикограф, видавець, бібліофіл, юрист та громадський діяч. За багатьма якісними й кількіс-

ними показниками, впливовістю та залученістю до громадських і культурних справ М. Комарова можна віднести до когорти діячів «першого плану» межі ХІХ–ХХ ст., де чільне місце вже давно заслужено посіли такі постаті, як Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра та інші.

Водночас, стараннями науковців до цієї категорії за останні десять років додано чимало «забутих» імен, серед яких, для прикладу, можна відзначити Євгена Чикаленка та Бориса Грінченка. Між тим, Михайло Комаров і досі перебуває на маргінесі «зацікавлення» через низку причин, зокрема здебільшого регіональне поширення інформації про нього (Одеса, Умань, Дніпро), відсутність відповідної популярної літератури та видання його праць, недостатнє акцентування уваги громадськості на важливості появи першого російсько-українського словника і, звісно, непов'язаність цього імені з топонімікою міст (до речі, дискусія про перейменування на його честь Одеської національної наукової бібліотеки, де зберігається книжкове зібрання Михайла Комарова, згасла, ледь розпочавшись). Поряд із цим, досі не видано, напевно, одних із найцінніших для українського науково-культурного процесу ХІХ–ХХ століть листів, надісланих до діяча Іваном Франком, Олександром Куліш, родиною Грінченків, Михайлом Грушевським, Іваном Тобілевичем, Варфоломієм Шевченком та іншими.

Ці листи в машинописному вигляді (та їх відскановані копії) сьогодні зберігаються у згаданій вище бібліотеці і дивом дійшли до нас, вочевидь, завдяки старанням репресованого сина Михайла Федоровича – Богдана Комарова. Вони можуть стати доповненням до багатьох сюжетів з історії національної справи: книговидавництва, бібліографії, судочинства, історії «Просвіти», словникової та етнографічної справи, літературного процесу, а також містять дуже багато біографічних фактів про багатьох учасників листування. Значну його частину становлять шевченкознавчі сюжети. Це пов'язано з бібліографічною діяльністю М. Комарова – йому належить перша біобібліографічна праця про Тараса Шевченка, а також сприйняттям М. Комарова серед сучасників як однієї з центральних постатей української культури та науки. Оскільки більшість дослідників лише побіжно торкалися цієї теми в листах до діяча, варто більш докладно з'ясувати ті шевченкознавчі сюжети, які присутні в кореспонденції, надісланих до Михайла Комарова.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання листування М. Комарова як одного з основних діячів українського руху порушується в різних публікаціях упродовж більш як століття. Так, М. Зеров у 1930 р. аналізував листи І. Щоголева, надіслані до М. Комарова, роблячи основний акцент на авторові листів [1]. Відомий одеський бібліограф Г. Зленко, який зробив дуже багато для збереження пам'яті про українську громаду Одеси, у 60-х і 70-х роках ХХ століття актуалізував тему «Шевченкіани» М. Комарова [2, 3]. М. Гуменюк у архівознавчій публікації досліджував листи, надіслані від М. Вороного, який теж певний час перебував у складі Одеської громади [4]. Авторка монографії про М. Комарова, серед іншого,

висвітлила постать В. Гегело та взаємовідносини родин Косачів і Комарових, використовуючи листування [5, 6]. Дослідниця й популяризаторка спадщини Є. Чикаленка опублікувала в 2007 р. листи до нього, отримані від М. Комарова, таким чином оприлюднивши частину його епістолярної спадщини [7]. Стаття О. Музичка засвідчує цінність листів М. Комарова для вивчення українського руху в Одесі [8]. Публікації Н. Яцун присвячено аналізу стану фондів М. Комарова [9, 10], а І. Бабушкіної – актуалізації «шевченкіани» М. Комарова [11]. Вказані публікації, хоча й висвітлюють чимало питань, пов'язаних із листуванням діяча, проте майже не торкаються питань шевченкознавчої діяльності М. Комарова, інформація про яку наявна в його епістолярії.

Метою роботи є з'ясування цінності листування М. Комарова для шевченкознавства, відповідно, завдання дослідження полягає у висвітленні основних тем, пов'язаних із постаттю Шевченка, окресленні кола діячів, які писали до Михайла Комарова на подібну тематику, та визначенні місця самого діяча у збереженні пам'яті та вшануванні Кобзаря.

Основний текст статті. Збережені листи до М. Комарова налічують понад 900 аркушів, отриманих від двох сотень різних діячів, і охоплюють період від 1881 до 1913 рр. [12, с. 186] Загалом, за тематикою шевченкознавчі сюжети в цих листах можна поділити на чотири основні групи: тема вшанування постаті Кобзаря, маловідомі факти з його біографії, бібліографічні відомості та видавничі проекти, пов'язані з творчістю Т. Шевченка.

Найпопулярнішою в листуванні є тема вшанування постаті видатного поета, зокрема під час пам'ятних дат – роковин. Слід зазначити, що «звітували» М. Комарову про ці події кореспонденти з різних куточків України та Росії. Так, із Санкт-Петербурга в 1883 році про ювілейні заходи писав представник місцевої української громади В. Бернштам. Він критично оцінював святкування: *«Роковини ми святкували багаторазово, але кисло і некольорово. Була панахида, потім вечір в музейному гуртку, вечір у пушкінському гуртку і два вечори в готелі. Всюди виконувалася українська музика, вдала тільки на 2-му вечорі в Ермітажі, у музичному гурті, після дуже поганого концерту, звичайний бал, у пушкінських гуртках скандали і читання Шевченка в російському перекладі. На вечорах в Ермітажі були вечері з тостами»* (перекл. з рос. – І. С.) [13, арк. 23].

Той же В. Бернштам у 1894 році в контексті створення Петербурзького товариства імені Шевченка описав ще одні урочистості в Санкт-Петербурзі: *«Щодо товариства імені Тараса у Петербурзі, то я не жду від нього великої користі. Взяв цю справу Михайло Осипович Микешин. Торік він устроїв поминки Тарасові – він зміг зробити це, бо має усяких приятелів у різних сферах Петербурга. Вечер був веселий – співи, музика, танці, вечеря, тости за усяких людей – не було тільки тут споминок про Тараса, про його трохи не всі забули. В цьому році він знов таки соорудив вечір: адміністрація, що забороняє усякі українські собори,*

дозволила йому організувати вечір. Називаючи себе дзвонарем слави Тарасової, він закликав кілька земляків Шевченка, щоб краще організувати це діло. Вечір відбувся в березолі і був трохи краще ніж торішній: Мордовцев і Цвітковський читали дещо з Шевченка, Білиловський читав свої вірши про Кобзаря. Усе інше було теж саме, як і торік... Задля тієї мети я пристав до товариства, що складає Микешин. Найшов він смак в ролі дзвонаря та й написав "записку", де розказує, що от уж скільки літ збираються українці та почитателі, щоб шанувати пам'ять Тарасову; каже він далі, що всі ці зібрання були без "скандалів", що були зовсім верноподданническія і що добре було б організувати Євгенію Максимільянову, доню покровительниці поета, В[еликої]К[нягині] Марію Николаєвну у почетную покровительницу общества.

Після того став Микешин всяким своїм приятелям і знакомим пропонувати, щоб підписувати цю "записку". Підписувався усякий люд; підписали ми, земляки, підписали і генерали, професори і урядники, хто з українців, давно забувших свою рідну країну, хто з великоросів; набралось чимало, тоді він закликав декого, щоб виробити статут. Виробили, а він і подав министру Внутренних Дел, не думаю я, що ствердили. Газети збрехали: про иногородні відділи та про читання задля народа нема нічого: єсть тільки, що товариство буде почитати пам'ять Тараса стипендіями для його земляків, буде організувати тут споминки, установить тут Шевченковський музей і, як будуть гроші, то й буде заводить свої школи. Підписав і я цей статут сам і був між складачами його. Про мову в ньому а ні чичирк. Як би министерство його затвердило, то могло б вийти велике паскудство або велика користь... Ну коли уряд наш цього не допустить: після брехливої, перебреханої замітки "Нового времени" (через 2 дні були там же поправки Микешина) "Кієвлянин" забив уже тривогу, докладаючи, що нема у нас товариств імені Пушкіна, Лермонтова, Кольцова і інших...» [14, арк. 26].

Інший представник столичної громади – лікар, поет і видавець Цезар Білиловський у квітні 1897 року писав із Санкт-Петербурга, значно оптимістичніше сприймаючи урочистості до річниці Т. Шевченка: «обід в пам'ять Тараса, котрого (обіда) також не було-б, якби я так само, як і інші руки, опустив, не бачучи блискучих доказів результативности зв'язків, а обід, кажу, вже далі ступив. На обіді вже забалакали про товариство імені Шевченка, і ніхто інчий се предклав (запропонував. – І. С.), як московський письменник Ганейзер...» [15, арк. 46]. Вочевидь, Ц. Білиловський тут дещо із сарказмом називав уродженця Бессарабії Євгена Ганейзера «московським письменником», натякаючи на роль подібних обідів для ствердження самосвідомості українців. У той же час, пропозиція з боку російського письменника могла бути розцінена як менш «сепаратистська» з точки зору царської поліції.

Розлогий опис шевченківського вечора Ц. Білиловським містить інформацію про багатьох учасників святкувань у Петербурзі, а також щодо проєктів, які

провадила місцева громада: «Вчора відбулося у нас свято: роковини смерти Шевченка, була панахида, а у вечері обід. За обідом – це те іменно, що ви (і друзі) не любите, проте начулись ми, що й у Вас воно не обходиться без того, щоб люде, зібравшись, не попоїли, а за їжею не випили вина, – так, кажу, за обідом Мордовець нагадав про вірш Некрасова на смерть Шевченка і вичитав їх. Далі Цвітковський сказав промову про Український Університет, запросив до офір, ознайомивши, що тут між нами сидить чоловік, котрий пожертвовав на се святе діло десятки тисяч (Ви, певно, вже знаєте, що д. Пелех пожертвовав на це добре культурне діло 40 тисяч, котрі вже відіслано на имя Грушевського через Ліонський банк. І певно, що «козаки» не здогадаються навіть подякувати йому в відповідній формі)... Ця новина викликала бурю привіта.

Після говорив Цвітковський, говорив Бернштам; нагадав він про почин 60-х років, про термини хлопман і хохломан, говорив дуже гарно і чуло, нарешті згадав про небіжчика Лебединцева, що тут, у Петербурзі, знався і приятелював з Тарасом. Через кілька хвилин говорив один з присутніх гостей про Франка з поводу його ювілея; але перед цим промову виголосив Лесевич, чудову, блискучу змістом і формою промову про Тараса, цього “народнього Попелюха”. Я бачу на Вашому обличчі усмішку: “знов бенкет з росіянами”, з “россійським письменником”. Еге-ж знов, знов і знов, і ще раз знов. Були-б Ви вчора тутечки з нами, сиділи-б Ви тут в Петербурзі, то впевнились-би, що то за люде, що за ідейні, чесні голови. Певно, що здалека цього не видно, здалека важко радіти нашими радощами, що між нами, ставши нашим, сидить такий лицар пера, як Лесевич, і вже сього року каже: “ми Українці”» [16, арк. 46].

Ц. Білиловський наводить також доволі міфологізований спогад про виступ Т. Шевченка перед санкт-петербурзькою публікою, про який розповів один з учасників урочистостей: «Але як гарно, сердешно говорив Аненский. Згадав він, між инчим, як колись-давно-давно ждали в Петербурзі на Тараса. Аж ось приїхав – великий і щирий ентузіазм. Ми не мени українців раділи, гучно вітали і поклонялись сьому великому талантові, а разом і великому мученикові...

Якось-то мав Тарас читати в одній великій залі – чорна галіч. Ждуть-пожидають, коли-то з’явився всім знакомита, од усіх вславлена і укохана поетать поета, – сядять, усюди тиша, і шелесту не чути... Аж ось він з’явився... Грім, грім, страшенний грім оплесків і гучного, тисячоголосого привіту, грім без кінця, без краю... Тарас стоїть, дивиться-глядить, а грім торохтить, люде кричать, не хочуть вгамуватись. Тарас все жде, коли воно скінчиться... нема кінця... він збліднів, затрусився, вдарив себе рукою в груди, повернувся і пішов... Говорив ще Ганейзер, представник “СПБ Ведомостей”, на подяку за той куток, що “Петерб. Вед.”» дають українцям в своїй хаті, він оддав теплим словом, зичучи українцям розвою і росту їх літератури, а найбільш, щоб українці швидше доскончили, збудували собі власну хату... [17, арк. 47].

Видавець та один з очільників Петербурзької громади П. Я. Стебницький у 1899 році повідомляв стосовно чергових роковин, також не без критики: *«Шевченківське товариство в цім році визначає своє істнування лиш двома вчинками: об'явило панахиду 26 лютого і зробило Шевченківський вечір. Панахида відбулася як і завжди, а про вечір ви прочитаєте, певне, в "Кіевской Старине", хоча там і не доказано дещо. Не зовсім добре вийшло – було надто багато молоді, яка тепер зовсім в виключному настрої, і через те було більше заміру, ніж личить Шевченковому вечеру. З вечера товариство придбало в свій кошт 850 крб.»* [18, арк. 6].

Іншим краєм, який сьогодні вже звично вважається російським і звідки доходила інформація про святкування пам'ятних шевченківських дат, була Кубань. Фольклорист та мовознавець Митрофан Дикарєв з Катеринодара в 1897 році писав про дуже своєрідний та новаторський спосіб вшанування пам'яті Кобзаря: *«Сей рік, звичаєм попередніх двох років, роковини Тараса Григоровича будуть святкуватися тут роздаванням бідним міщанам його "Кобзаря". Первий рік було роздано 10 примірників, придбаних моїм власним коштом, торік 15 примірників – на зібрані гроші, і сей рік на такі ж гроші буде роздано 24 примірники. Такий спосіб святкування я вважаю найбільші відповідним істоті свята, ніж визволення шинкарів по панських шинках»* [19, арк. 78]. Так кубанські українці вирішили ту ж дилему, про яку писав і Ц. Білиловський, – шанувати Т. Шевченка не по-панськи, а з користю для бідного люду.

Інший відомий українець, Сергій Ваганов з Кубані в 1900 році ширше описав місцеві роковини: *«Зібралася чимала громадка людей (було, кажуть, більше 200), і ми гарненько відпразнували роковини нашого Апостола – тільки не 26, а 25-го. В собран[н]ї постановили великий бюст, стояв тут рояль, Бігданов прочитав річ, де цікаво розказав, чого ми зібрались і що треба робити, потім я прочитав біографічний очерк про життя Тараса Григоровича. Читав, мабуть, більше часу. Кажуть, що вийшло гарно, але мені прийшлося за дві ночі тільки скласти цю річ. Потім співав хор, читали із Кобзаря. И, правду кажучи, мені давно вже не було так весело, так любо, як 25 лютого. Дружно так, весело пройшов цей вечір на Кубані. Черномори цього зовсім не сподівались, і я навіть за 3 дні не знав, чи буде що, чи ні...»* [20, арк. 1].

На святкуванні С. Ваганов демонстрував маловідомий на той час автопортрет Т. Шевченка, власником якого був він сам і дуже цим пишався: *«Тут же я показав патрет Тараса Григоровича, котрий і вам, серденько, посылаю. Це, ба чите, як було. Як я жив в Катеринославщині, то мені подарував Білокрисенко, його подарував сам Тарас Григорович батькові, як повертався з неволі. Патрет рисований самим Тарасом Григоровичем і дуже цікавий, бо це оригінал і я його бережу як святощ. Перед днем заказав фотографу 12 і оце Вам посылаю. Пошлю таких і кіевлянам. Є на думці надрукувати про цей патрет маленьку звісточку в "Кіевской Старине"»* [21, арк. 1].

Згадок про святкування річниці Т. Шевченка на теренах сучасної України ще більше. Так, І. Смірнов у 1893 році повідомляв про ініціативу в Одесі й запрошував М. Комарова долучитися: *«В суботу 28 лютого влаштували для “москалів” вечір у пам’ять Шевченка в клубі “Одеського Літературно-Артистичного Товариства”. Літературну частину взяли на себе Маркевич, Андрієвський, окрім біографічного нарису (прочитає Черкасс), буде зачитано “О струнах Тарасовой кобзы”, потім вірші: “Чернець”, “Перебендя”. Бажано було б мені, щоб і Ви взяли участь в цьому вечорі. Чи не візьметеся Ви прочитати “Думи?»»* (переклад з рос. – І. С.) [22, арк. 74].

Про підготовку до святкування у Львові в 1898 році М. Комарову «звітував» Михайло Грушевський, згадуючи, що буде «Шевченків вечір», де Ф. Колесса матиме промову [23, арк. 60]. Про вечір пам’яті Т. Шевченка в Єлисаветграді розповідав В. Цимбал: *«свято було дуже вдатно, сяля гарно вбрана, було повно народу, особливо шкільної молоді, впорядчиками вечора були вчителі»*, і він теж ділився з Комаровим власними віршами про Кобзаря [24, арк. 60]. У 1901 році І. Бакуленко просив М. Комарова надіслати до Єлисаветграда книги та, як юриста, допомогти із запізнілим поданням на дозвіл від місцевої влади. Тож від Комаря (так діяч часто підписувався у листах та працях) залежало, «бути чи не бути» основному українському святу в цьому місті [25, арк. 15].

З Полтави в 1901 році Олександр Волошинов писав про те, що, коли тут гостювала невелика театральна трупа Василя Грицяя, то, *«користуючись таким випадком, хотів був я улагодити з любителями при участі артистів “літературно-вокально-музикальний вечір в пам’ять Т.Г. Шевченка”, але не одержав дозволу від губернатора. Тоді послав я трохи змінену програму (викинув декламації і вставив інтернаціональні романці), виключивши слова «в пам’ять Т. Г. Шевченка», і одержав дозвіл»* [26, арк. 26].

Того ж 1901 року Євген Чикаленко оповідав про панахиду, присвячену Т. Шевченкові, у Софії Київській, *«при великому зборі народу»*, та про приватні вечери, на одній з яких, дитячій *«наша Вікторія декламувала вірші Вашої Галини “Не на шовкових подушках”»* [27, арк. 59]. Цей невеликий уривок з листа свідчить про тісні взаємини двох видатних родин та про популярність серед українських кіл творчості дочки Михайла Федоровича, яка публікувала вірші, підписуючись Галиною Комарівною.

Маловідомі факти з біографії Кобзаря, що становлять наступну групу шевченкознавчих сюжетів у листах, проливають світло на тодішні дискусії та настрої серед інтелігенції. Громадський діяч та викладач Єлисей Трегубов зі стурбованістю писав до М. Комарова в 1891 році щодо родичів і могили Т. Шевченка, сподіваючись на допомогу одесита: *«наїхав уп’ять старий Кричмарь з родичами покійного Тараса Григоровича; трохи він упорядкував сам їх, але, щоб достроить хату, не достачає рублів со ста – то оце и треба их добути. Був недавно і*

Варфоломій Григорович – дуже він старий, і як помре, то у Каневі не буде арендатора; того ради думка така – най він передасть право аренди Вам – чи Ви згодні на це?» [28, арк. 33]. Така пропозиція свідчить про велику довіру інтелігенції до М. Комарова та надії на нього, вочевидь, через його фінансове становище, юридичну діяльність та авторитет.

Онук Петра Гулака-Артемівського, співак, краєзнавець і упорядник могили Кобзаря Яків Гулак-Артемівський у 1897 році, закликаючи до збору коштів, виклав у листі до М. Комарова власну концепцію утримання могили в Каневі: «Також прошу збирати гроші на упорядкування могили Тараса Григоровича в Каневі. Я згорнув невеличкий гурток в Києві, котрий своїм обов'язком має пильнувати за упорядкуванням могили нашого незабутого Т. Г. Шевченка. Сего року там зроблено уже східці от Дніпра, аж на гору, а хотілось би: обсадить усю могилу барвінком і роскішними травами; провести воду на гору з Дніпра, щоб поливати гору і всі грядки коло могили, бо в іюні, в кінці, могила вигора, що сумно навидь дивитись; хотілось би зробити маленьку пристаньку на острови проти могили, щоб пароходи спинялись коло неї, щоб не вставать і не сидать на обшиській пристані, котра од могили стоїть 2 ½ верстви, хотілось би зробити невеличку купаненку для приїзжих гостей. А також і лодку – шлюбку, щоб можна було в вільний час поїздити по Дніпру в гарну тиху нічку... Скільки буде зібрано грошей и що з ними буде зроблено, в кінці кожного літа – к 1 октябрю буде послано кожному жертводателю отчет. Як що гроші будете слать вмісті до ювілея і для могили Шевченка, то шліть в книгарню "Кіевской Старини" – Безаковская, 14, Степаненку...» [29, арк. 58].

Декілька листів від Варфоломія Шевченка засвідчують важливість ролі М. Комарова в ситуації навколо могили Кобзаря: троюрідний брат Тараса Григоровича у 1881 році консультувався з ним з юридичних питань стосовно землі у Каневі, орендатором якої був власне В. Шевченко. На жаль, відсутність зворотного листування не дозволяє з'ясувати, чи займався одеський юрист цими питаннями. Маючи доволі скрутний фінансовий стан, Варфоломій Григорович напівжартома просив у М. Комарова робочого місця для себе в його конторі в Одесі [30, арк. 2–4]. Напевно, так він прозоро натякав на необхідність допомогти йому грошима. У липні 1888 року Варфоломій Шевченко відвідав Одесу, але які справи там вирішував, у листах не вказано. Зате докладно описано інше: він оплатив у місцевого крамаря «б стільців, 2 крісла, 1 канапу Віденської роботи» і просив М. Комарова з'ясувати, чому він їх не отримав, хоча після купівлі пройшов цілий місяць [31, арк. 5].

Тема родичів Т. Шевченка ще кілька разів порушується в досліджуваному нами епістолярному комплексі. Так, В. Толстонос зі Ставрополя зазначав у невеликому автобіографічному нарисі, що «...служив на залізниці, де познайомився з онуком Т. Г. Шевченка Д. М. Красицьким (онуком рідної сестри Тараса Григоровича

Катерини. – І. С.) і під його впливом почав писати вірші, які не побачили світа» [32, арк. 28]. Б. Шиманський у 1903 році ділився з М. Комаровим відомостями щодо родичів Т. Шевченка, оскільки був знайомий із троюрідними братом і сестрою Кобзаря – Варфоломієм та Катериною. Розповідав про синів Варфоломія: Іосиф мав чин капітана за часів «болгарської» війни, помер у молодості, Андрій працював на Херсонщині в Єлисаветградському повіті контролером на цукровому заводі Мало-Воковському [33, арк. 11].

Дуже красномовним є лист від письменника і мецената Володимира Леонтовича, який звертався до М. Комарова з питання щодо встановлення правдивості стосунку певних матеріалів до біографії Т. Шевченка. Цей факт є особливо показовим, адже відомий киянин мав усі можливості залучити до вирішення своїх питань найкращого шевченкознавця свого часу. Отож таким станом на 1900 рік йому видавався саме М. Комаров: *«Торік у часописі Казбек були надруковані якісь матеріали до життєписі Т. Г. Шевченка, дотикаючі до останніх років його життя (про справи кохання). Матеріали ці постачив д. Макарів з архіва Анненкова, який дістався йому у спадщину. Вони були передруковані у кількох петербурських часописах, ніхто не висловляв про те, чи ті звістки суть правдиві, чи ні, у “Кіевскої Старине”, а також і у Галицькому “Літературно-науковому вістнику” нічого, здається, за їх не згадувалося. Тим часом д. Макаров переказав авторові Тифліської часописі ще якісь матеріали і вимагає за їх грубі гроші. Редактор згоден би їх надрукувати, аби він був певний, що перші матеріали, які постачив д. Макаров, були правдиві, і прохав дізнатися думки за їх в компетентних людей. Позаяк побільшення оголошення матерьялів про Шевченка бажана річ, а часопись варта усякого співчуття, бо тримається «областнического» напрямку, то і зважуюся я прохати Вас, як що сім не дуже великий зроблю Вам клопіт, висловити Вашу думку про вище згадані матерьяли»* [34, арк. 79].

Зустрічаються в листах і багато незначних, проте дуже важливих для фахівців згадок щодо шевченкознавчої тематики. Наприклад, дружина Пантелеймона Куліша – Олександра Куліш, яка дуже просила, аби М. Комаров викупив у неї родинний хутір, у 1898 році, пояснюючи, чому її чоловік не залишив мемуарів, порівнювала його з Шевченком: *«Я те знаю, і Шевченко, і инші про себе пишуть, про всі випадки, які з ними сталися, а инші не стороні [тобто П. Куліш], то [сприймав як] второстепенность. Ніколи було писати йому»* [35, арк. 28]. А ось уже зовсім інший факт: учений-агроном Опанас Погибка з Тирасполя надіслав М. Комарову «Українські Монограми», видані у Львові, *«чиста виручка з яких поступає на пам'ятник Т. Шевченка у Львові»* [36, арк. 15].

Оскільки М. Комаров уклав першу шевченкознавчу бібліографію, отож, як до її публікації, так і після неї, в листах зустрічаються списки публікацій, що могли б зацікавити його як бібліографа. Так, Ц. Білиловський надсилав інформацію про українознавчу працю італійця А. Губернатиса, де Т. Шевченка також було

згадано. Ц. Білиловський був у тому переконаний, оскільки сам надсилав інформацію італійцеві [37, арк. 55]. Роминський із Києва в 1886 році у відповідь на публікацію першого варіанту бібліографії Т. Шевченка, опублікованого М. Комаровим у «Кіевской Старине», вказував, що одного видання «Поэзии Тараса Шевченка» за 1869 рік у списку не вистачає [38, арк. 40]. Так само в 1889 році чотири пункти до бібліографії надіслав історик та бібліограф Ю. Тиховський [39, арк. 4].

Микола Лисенко в 1894 році сповіщав М. Комарова про свої твори: *«сьогодні послав Вам гостинчика через Станкевича кілька нумерів нових з музики до "Кобзаря" Шевченка»* [40, арк. 28]. Письменник та етнограф Трохим Романченко з Катеринослава в 1912 році надіслав Комарову тексти своїх віршів, написаних на спомин Т. Шевченка. Він, хоча й критикував їх, визнаючи, що вони «слабенькі», але надіслав кілька повних текстів [41, арк. 34].

Російський письменник і перекладач Іван Белоусов з Москви в 1897 році, за порадою Бориса Грінченка, просив у М. Комарова надіслати йому інформацію про переклади Т. Шевченка на російську мову для того, аби укласти збірку таких перекладів [42, арк. 66]. І, навпаки, працівник редакції «Одесских новостей» Руцинський у 1911 році погоджувався на пропозицію Михайла Комарова зібрати всі вірші та статті польських авторів, присвячені Т. Шевченкові, за що навіть мав отримати платню: *«зі свого боку прошу, аби Ви були так добрі і дали сьогодні ж 7 руб. 50 коп. на ті витрати, які змушений нести (окрім виданих мені 3 р. 20 коп.) на закупівлю книг и переписку по цій справі, оскільки сьогодні мені потрібно розрахуватися»* (переклад з рос. – І. С.) [43, арк. 45].

Декілька листів свідчать про популярність «Кобзаря» серед різних верств населення. Так, Юхим Солонченко з Чигирина в 1898 році відзначав, що «Кобзар» – поза конкуренцією, і всі примірники, які він мав, – вже давно розпродано [44, арк. 77]. А. Фисун, в'язень іркутської губернiальної тюрми, просив М. Комарова надіслати йому саме «Кобзаря» [45, арк. 47].

Видавничі проекти, пов'язані з творчістю Т. Шевченка, до яких прямо чи опосередковано мав стосунок М. Комаров, теж частково пов'язані з «Кобзарем». Олександр Лотоцький у 1901 році писав про відмову Маркса – видавця журналу «Нива» – друкувати ілюстрований «Кобзар». У 1909 році Олександр Бородай повідомляв про видавничі справи, зокрема про дозвіл на друк ілюстрованих вибірок з «Кобзаря» [46, арк. 101].

У листуванні з Євгеном Чикаленком у 1901 році обговорювалося видання біографії Т. Шевченка, зокрема відомий меценат наполягав на тому, що найліпше було б, аби її видавала Петербурзька «Просвіта» [47, арк. 53]. Дмитро Дорошенко в 1913 році звертався за адресою Амвросія Ждахи у зв'язку з можливою підготовкою ілюстрованого видання творів Т. Шевченка [48, арк. 80].

Окремо варто відзначити ініціативу М. Комарова та Т. Фішеля: у контексті відомого конкурсу, що його проводила газета «Рада», в 1910 році з Михайлом

Комаровим вів активне листування його давній приятель Т. Фішель з Томська. Одеський діяч сам запросив його взяти участь у конкурсі, на що Г. Фішель погодився і «поринув» у вивчення біографії Т. Шевченка. Цікаво, що він писав, що його власне заслання до Сибіру посприяло кращому розумінню долі українського поета. Для відповіді на питання Т. Фішеля щодо деталей біографії Кобзаря Михайло Комаров, своєю чергою, сам консультувався з Є. Чикаленком, зокрема відносно улюблених квітів Т. Шевченка, але меценат відповів, що про них «ніхто нічого не знає» [49, арк. 80]. Коли було оголошено результати конкурсу і стало зрозуміло, що Т. Фішель не виграв, як і всі інші учасники (переможця не було обрано), скульптор просив М. Комарова посприяти, аби йому повернули його проєкт до Томська, бо «кілька місяців жив ідеалами професії, і це вже нагорода» [50, арк. 50–51]. Отож, зважаючи на таку важливу культурну ініціативу, можна стверджувати, що М. Комаров активно вдавався до популярної сьогодні «культурної дипломатії» вже понад століття тому.

Наукова новизна. Вперше здійснено огляд шевченкознавчих сюжетів, присутніх у неопублікованих листах до М. Комарова. Проаналізовано, які з матеріалів становлять наукову цінність та можуть залучатися до подальших досліджень. З'ясовано коло осіб, які писали до одеського діяча на шевченківську тематику, та визначено мету їхнього епістолярію. Висвітлено факти, що свідчать про провідну роль М. Комарова в розвитку шевченкознавчих студій кінця XIX – початку XX століть.

Висновки. Підсумовуючи наше дослідження, варто відзначити, що в листах, надісланих до Михайла Комарова, наведено багато різноманітних фактів, які прямо чи опосередковано пов'язані із шевченкознавством. Найбільш цінними вони є для історії шанування постаті Т. Шевченка в різних регіонах України та в Санкт-Петербурзі. Також вони проливають світло на процес складання бібліографії Т. Шевченка та доповнюють відомості про видання його творів. Важливим аспектом листів до Михайла Комарова є визнання сучасниками його значення у формуванні й накопиченні знань про геніального поета, про що містяться згадки в листах від Ц. Білиловського, В. Леонтовича, Є. Чикаленка та інших, а Б. Грінченко спрямовував зацікавлених, як у випадку з І. Белоусовим, до М. Комарова по шевченкознавчі консультації.

Сподіваємося, що публікація листів до Михайла Комарова як особистості, що була своєрідною віссю українства не лише на Півдні України, а й загалом у Російській імперії кінця XIX – початку XX століть, сприятиме поверненню із забуття одеського діяча, внесок якого в українське націєтворення варто з'ясувати і популяризувати.

Список використаних джерел

1. Зеров М. К. Листи Я. І. Гоголева до М. Ф. Комарова // Україна. Київ, 1930. Кн. 1–2 (39). С. 146–147.
2. Зленко Г. Шевченкіана Михайла Комарова // Україна. 1963. № 5. С. 18
3. Зленко Г. Д. «Шевченкіана» Михайла Комарова // Книга пам'яті. Одеса : Маяк, 1971. С. 63–77.
4. Гуменюк М. П. Лист Миколи Вороного до М.Ф. Комарова // Архіви України. Київ, 1970. № 6. С. 59–62.
5. Швидько Г. К. Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Дніпропетровськ: НГУ, 2004. Вип. 1. С. 62–86.
6. Швидько Г. Із історії взаємовідносин родин Косачів та Комарових // Гуманітарний журнал. 2013. № 4. С. 10–17.
7. Старовойтенко І. Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2007. Т. 3. С. 282–322.
8. Музичко О. Є. Листи М. Ф. Комарова до В. Л. Громашевського як джерело дослідження історії українського національного руху в Одесі на початку ХХ століття // Архіви України. Київ, 2019. № 3. С. 156–167.
9. Яцун Н. Дослідження особових фондів Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького (на прикладі спадщини Михайла Комарова) // Архіви – наука – суспільство : шляхи взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 трав. 2015 р., м. Київ / Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, іст. ф-т, каф. архівознавства та спец. галузей іст. науки, Спілка архівістів України. Київ, 2015. С. 185–188.
10. Яцун Н. Бібліотека Комарова у фондах ОННБ ім. М. Горького // Бібліотека ХХІ століття у новому соціокультурному вимірі [Електронний ресурс] : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (25–26 вересня 2014 р.). Одеса, 2015. С. 55–61.
11. Бабушкіна, І. Шевченкіана Одеської національної наукової бібліотеки : [шевченкіана М. Комарова] // Бібліотечна планета. Київ, 2016. № 1. С. 27–29.
12. Яцун Н. Дослідження особових фондів Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького (на прикладі спадщини Михайла Комарова) // Архіви – наука – суспільство : шляхи взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 трав. 2015 р., м. Київ / Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, іст. ф-т, каф. архівознавства та спец. галузей іст. науки, Спілка архівістів України. Київ, 2015. С. 185–188.
13. Відділ рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. Ф. 28. Карт. 1. Од. зб. 480.
14. Там само.
15. Там само.

16. Там само.
17. Там само.
18. Там само. Карт. 7. Од. зб. 486.
19. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
23. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
24. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
25. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
26. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
27. Там само. Карт. 9. Од. зб. 488.
28. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
29. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
30. Там само. Карт. 10. Од. зб. 489.
31. Там само.
32. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
33. Там само. Карт. 10. Од. зб. 489.
34. Там само. Карт. 5. Од. зб. 484.
35. Там само. Карт. 4. Од. зб. 483.
36. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
37. Там само. Карт. 1. Од. зб. 480.
38. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
39. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
40. Там само. Карт. 5. Од. зб. 484.
41. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
42. Там само. Карт. 1. Од. зб. 480.
43. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
44. Там само.
45. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
46. Там само. Карт. 5. Од. зб. 484.
47. Там само. Карт. 9. Од. зб. 488.
48. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
49. Там само. Карт. 9. Од. зб. 488.
50. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.

Ihor Ivanovych Stambol,

Candidate of Sciences (History),

docent of the Department of Library Studies and Informology

the Institute of Journalism of Borys Grinchenko Kyiv University,

ORCID: 0000-0002-3099-3862

e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua

Materials for Shevchenko studies in letters to Mykhailo Komarov

The aim of the work. The research is connected with the analysis of epistolaries stored in the archive of M. Komarov of the Department of Rare Publications and Manuscripts of the Odesa National Scientific Library. The purpose of the work is to find out the value of these letters for Shevchenko studies, identify the main topics related to the figure of Taras Shevchenko and figures who wrote to Mykhailo Komarov on similar topics and find the place of the figure in preserving the memory and honouring Kobzar. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general historical methods – chronological, retrospective, problem-thematic and statistical-analytical. **The scientific novelty** of the work lies in the review of Shevchenko's plots contained in unpublished letters to M. Komarov. It is determined which of the materials are of scientific value and can be involved in further research. The circle of people who wrote to M. Komarov on the Shevchenko studies topics and for what purpose was found out. The facts that testify the leading role of M. Komarov in the development of Shevchenko studies of the late 19th – early 20th century are noted. **Conclusions.** In the letters sent to M. Komarov kept to this day there are many different facts that are directly or indirectly related to Shevchenko studies. They are most valuable for the history of honoring the figure of Taras Shevchenko in different regions of Ukraine and St. Petersburg, as well as for the history of compiling a bibliography of Taras Shevchenko. The letters somewhat supplement the information about the publication of Kobzar's works. Facts from the life of Kobzar, which at the time of writing the letters were little known, are now well known in Shevchenko studies. An important aspect of letters to Mykhailo Komarov is the recognition by contemporaries of his importance in the formation and accumulation of knowledge about the outstanding poet, for example, in letters from V. Leontovych, Ye. Chykalenko, or I. Belousov, which was sent to M. Komarov by B. Grinchenko.

Key words: Mykhailo Komarov; Shevchenko studies; correspondence, anniversary of Taras Shevchenko, biography, Odesa.

*Стаття підготовлена 2020 року;
подана до друку 2020 року.*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 25

Київ 2020

До чергового, 25-го, випуску збірника увійшли фахові розвідки, що залучають до наукового та суспільного обігу результати археографічних досліджень унікальних архівних та бібліотечних фондів. Це, зокрема, студії, присвячені вивченню стародруків з фондів НБУВ; архівних документів до історії Української народної партії (1918–1921); матеріалів до шевченкознавства в листах Михайла Комарова. Історію книжкових колекцій та зібрань представляють статті стосовно провенієнцій книжкових фондів навчально-допоміжних підрозділів Університету Св. Володимира та іконографії образу Св. Великомучениці Варвари в українській графіці XVII–XVIII ст. з фондів НБУВ. Дослідження кодиколого-палеографічних та фонетичних особливостей Лавришівського Євангелія висвітлюють здобутки вітчизняних кодикологів. Спеціальні історичні науки репрезентовані студіями з книгознавства, літописної археографії, бібліотечної справи, бібліографії, біографістики, нумізматики. Проблеми цифрової гуманітаристики та баз даних культурної спадщини в бібліотеках України, а також критерії та пріоритети відбору об'єктів історико-культурної документальної спадщини для оцифрування актуалізовані в новому розділі збірника «Інформаційний ресурс культурної спадщини».

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий загал дослідників, які цікавляться вітчизняною та світовою історією.

Наукова рада

О. С. Онищенко, д-р філос. наук, академік НАН України; С. М. Мішук, д-р іст. наук;
Г. В. Папакін, д-р іст. наук; Н. А. Шип, д-р іст. наук; О. О. Хамрай, д-р філол. наук;
О. В. Пастушенко, д-р наук із соц. комунікацій; Аліна Дзентьол (Польща), д-р гуманіст. наук;
Ріма Ціценене (Литва), д-р гуманіст. наук; Олаф Хамман (Німеччина), д-р філософії.

Редакційна колегія

Л. І. Буряк (гол. ред.), д-р іст. наук; Т. Д. Антонюк, д-р іст. наук; В. В. Бездрабко, д-р іст. наук;
Г. В. Боряк, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України; Н. В. Веретеннікова, канд. наук із соц. комунікацій;
Т. Л. Вілкул, д-р іст. наук; С. С. Гарагуля, канд. наук із соц. комунікацій; Л. А. Гнатенко, д-р іст. наук;
Л. А. Дубровіна, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України; Н. М. Зубкова (відп. секр.), канд. іст. наук;
Г. І. Ковальчук (заст. гол. ред.), д-р іст. наук; К. В. Лобузін, д-р наук із соц. комунікацій;
С. М. Ляшко, канд. іст. наук; В. І. Попик, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України;
В. В. Струнгар, канд. наук із соц. комунікацій; Л. М. Яременко, канд. іст. наук;
Ярослав Думановський (Польща), габілітований д-р; Дайва Нарбутене (Литва), д-р філософії;
Сергеюс Темчинас (Литва), габілітований д-р гуманіст. наук; В. Г. Ченцова (Франція), канд. іст. наук;
Л. В. Шаріпова (Велика Британія), д-р філософії.

Рецензенти

;
.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 16087-4559P від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

ISBN 966-02-2780-9 (серія)

ISBN 978-966-02-9388-5 (вип. 25, друковане видання)

ISBN 978-966-02-9389-2 (вип. 25, електронне видання)

DOI випуску:

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

**MANUSCRIPT
AND BOOK HERITAGE
OF UKRAINE**

Archaeographic Studies of Unique Archival and Library Fonds

ISSUE 25

KYIV 2020

The next, 25th, issue of the digest includes professional surveys that engage the results of archaeological research of unique archival and library fonds into scientific and public circulation. These are, in particular, the studies dedicated to the research of the old printed books from the fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine; archival documents to the history of the Ukrainian People's Party (1918–1921); materials for Shevchenko studies in the letters of Mykhailo Komarov. The history of book collections and digests is presented by articles about provenance marks of book fonds of educational and auxiliary units of the Kyiv University of St. Volodymyr and the iconography of the image of Holy Great Martyr Barbara in the Ukrainian graphics of the 17th–18th centuries from the fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The study of codicological-paleographic and phonetic features of the Lavryshiv Gospel highlights the achievements of national codicologists. Special historical sciences are represented by studies on bibliology, chronicles' archeography, librarianship, bibliography, biography, numismatics. Problems of digital humanities and databases of cultural heritage in libraries of Ukraine, as well as criteria and priorities for selecting objects of historical and cultural documentary heritage for digitization are updated in a new section of the digest «Information resource of cultural heritage».

The target audience includes historians, philologists, art historians, culturologists as well as other researchers interested in the world history and the history of Ukraine.

Science Board

- O. S. Onyshchenko, Doctor of Sciences (Philosophy), Academician of the NAS of Ukraine;
 S. M. Mishchuk, Doctor of Sciences (History); H. V. Papakin, Doctor of Sciences (History),
 N. A. Shyp, Doctor of Sciences (History); O. O. Khamrai, Doctor of Sciences (Philology);
 O. V. Pastushenko, Doctor of Social Communication; Alina Dzentol (Poland), PhD in Humanitarian Sciences;
 Ryma Tsintseniene (Lithuania), PhD in Humanitarian Sciences; Olaf Khamman (Germany), PhD.

Editorial Board

- L. I. Buriak (Editor-in-Chief), Doctor of Sciences (History); T. D. Antoniuk, Doctor of Sciences (History);
 V. V. Bezdrabko, Doctor of Sciences (History);
 H. V. Boriak, Doctor of Sciences (History), Corresponding Member of NAS of Ukraine;
 N. V. Veretennikova, Candidate of Social Communication; T. L. Vilkul, Doctor of Sciences (History);
 S. S. Harahulia, Candidate of Social Communication; L. A. Hnatenko, Doctor of Sciences (History);
 L. A. Dubrovina, Doctor of Sciences (History), Corresponding Member of NAS of Ukraine;
 N. M. Zubkova (Secretary in Charge), Candidate of Sciences (History);
 H. I. Kovalchuk (Deputy Editor-in-Chief), Doctor of Sciences (History);
 K. V. Lobuzina, Doctor of Social Communication; S. M. Liashko, Candidate of Sciences (History);
 V. I. Popyk, Doctor of Sciences (History), Corresponding Member of NAS of Ukraine;
 V. V. Strunhar, Candidate of Social Communication; L. M. Yaremenko, Candidate of Sciences (History);
 Yaroslav Dumanovsky (Poland), PhD; Daiva Narbutene (Lithuania), PhD;
 Serheius Temchinas (Lithuania), PhD in Humanitarian Sciences;
 V. H. Chentsova (France), Candidate of Sciences (History); L. V. Sharipova (Great Britain), PhD.

Reviewers

r
r

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine.